

תורת עזרא / ידידיה לאו

משה קיבל תורה מסיני, ופתח פתח לקשר חדש בין א-לוהים לאדם. הפסוקים מתארים את מעמד מתן התורה בהר סיני כמעמד של התגלות ישירה - "בעבור ישמע כל העם בדברי עמך". משה עולה אל ההר ושם מתגלה אליו הקב"ה לעיני כל העם. לא בכדי נקרא משה אבי הנביאים ולא אבי החכמים. קבלת התורה על ידיו היא בראש ובראשונה מפגש בלתי אמצעי עם דבר ה', ולא תהליך של היסק ולמידה.¹

לאור זאת, מפתיע לקרוא את התוספתא המחברת את משה דווקא לעזרא:

ר' יוסי אומ' ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה. נאמרה במשה עלייה ונאמרה בעזרא עלייה - נאמרה במשה עלייה שנאמר "ומשה עלה אל הא-להים", נאמרה בעזרא עלייה "הוא עזרא עלה מבבל" - מה עלייה האמורה במשה למד תורה לישראל שנאמר "ואתי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם חקים ומשפטים" אף עלייה האמורה בעזרא למד תורה בישראל שנאמר "כי עזרא הכין את לבבו לדרוש בתורת ה' ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט"..."²

בניגוד למשה, עזרא לא היה נביא. אין בספרי עזרא ונחמיה אף פניה של הקב"ה אליו, והוא לעולם איננו פונה אל העם בשם ה'.³ עזרא מדבר על רצון ה', אך לא על בסיס התגלות אלא על בסיס מסורת הציווי.

¹ מעניין לציין שחז"ל [פרקי דרבי אליעזר פרק מה, שמות רבה (וילנא) מא, ה] מושיבים את משה בישיבה של מעלה ארבעים יום וארבעים לילה, ובעצם מתארים כבר במעמד בהר סיני את התורה הנלמדת והנדרשת. אולם גם במדרשים ניתן לראות קו ברור המתאר את עלייתו של משה למרום כזירת מפגש עם הקב"ה ועם העולמות העליונים [למשל בבלי שבת פח: ובמקבילות, שמות רבה (וילנא) מ, ב, דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן ד"ה "כי חטאת"].

² תוספצא סנהדרין (צוקרמאנדל) פרק ד.

³ מקובל למצוא אצל הנביאים התבטאויות כגון 'כה אמר ה' ' וכד' המעידות על דיבור בשמו של הקב"ה. לעומת זאת בעזרא אנו מוצאים דיבור על רצון ה' שלא בשמו- 'ועתה תנו תודה לה' א-להי אבותיכם ועשו רצונו' (עזרא י, יא).

דרשתה המדהימה של התוספתא, מקבילה את עלייתו של עזרא מבבל לעלייתו של משה אל הא-לוהים. האמירה המפורשת של משה "ואותי ציווה ה' מוצבת בשורה אחת עם ניסיונו של עזרא לגעת בדבר ה' - "הכין את לבבו לדרוש בתורת ה'". בדברים הבאים אנסה לברר מה מקומה של השוואה זו ומה עשה עזרא שזיכה אותו בכזה מעמד. בכך אנסה לגעת בקצת מתורתו של עזרא, ולפתוח פתח להבנת מקומה של התורה בעידן נטול נבואה.

הקדמה - האסיפה בראשית שיבת ציון⁴

בשנת 586 לפני הספירה חרב בית המקדש הראשון, חרבה ירושלים וגלו ישראל מארצם⁵. היהודים שמרו על געגועיהם לירושלים ועל התקווה לחזור אליה ולבנותה. כך למשל אנו קוראים במזמור המוכר מתהילים המתאר את גולי ישראל יושבים על נהרות בבל ובוכים⁶. עם עליית האימפריה הפרסית החלה רוח חדשה לנשב בעולם. פרס דגלה בנתינת אוטונומיה תרבותית לעמי האימפריה⁷, וברוח הצהרת כורש (538 לפני הספירה) החלו היהודים לשוב לירושלים. לא כאן המקום לתאר את השיטות השונות במחקר אודות ראשיתה של שיבת ציון. הנקודה המרכזית לענייננו היא שבראשית התקופה, סמוך להצהרת כורש, עלו לירושלים כמה עשרות אלפי יהודים מגלות בבל בראשות שני מנהיגים: יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול וזרובבל בן שאלתיאל

⁴ מנחם שטרן (לא מדובר בפרופ' מנחם שטרן הי"ד) כתב את עבודת הדוקטורט שלו על הדימיון בין שיבת ציון בימי בית שני לבין שיבת ציון בתקומת ישראל במאות ה-19 וה-20. בעבודה זו (שעובדה לספר: בין הכרזת כורש להצהרת בלפור: שיבת ציון הקדומה והמחודשת, תשס"ו) ניתן למצוא סיכום של המידע ההיסטורי המרכזי על תקופה זו. לעצלנים - תמיד יש את ויקיפדיה.

⁵ ישנן טענות במחקר העכשווי שבתקופת גלות בבל נשארו יהודים רבים ביהודה ואף התפתחה תרבות חברתית ושלטונית, אך האליטה שגלתה לבבל השתיקה זאת (עודד ליפשיץ, ירושלים בין חורבן להתחדשות: יהודה תחת שלטון בבל, יד בן צבי תשס"ד). אולם רוב החוקרים סבורים כי אכן היתה גלות רחבה וקיפאון תרבותי עד לשיבת ציון.

⁶ תהלים קל"ז.

⁷ אוטונומיה שכללה הטבה כלכלית של פטור ממיסים מסוימים למקדשים.

הפחה - המושל המדיני מטעם האימפריה (נכדו של המלך יהויכין, מאחרוני מלכי בית דוד).

בתחילת ספר עזרא מתוארות העליות הראשונות הללו, ובמסגרת זו מסופר על התכנסות של כל העם אל ירושלים בראש השנה:

וַיָּשׁוּבוּ הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וּמִן הָעָם וְהַמְּשֻׁרָרִים וְהַשּׁוֹעֲרִים וְהַנְּתִינִים בְּעָרֵיהֶם וְכָל יִשְׂרָאֵל בְּעָרֵיהֶם. וַיִּזְעַע הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעָרֵים וַיֵּאָסְפוּ הָעָם כָּאִישׁ אֶחָד אֶל יְרוּשָׁלַם. וַיָּקָם יְשׁוּעַ בֶּן יוֹצָדָק וְאַחֲיוֹ הַכֹּהֲנִים וְיִזְרַבְבָּל בֶּן שְׂאִלְתִּיאֵל וְאַחֲיוֹ וַיִּבְנוּ אֶת מִזְבֵּחַ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עֲלָיו עֹלוֹת פְּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָא-לֵהִים. וַיִּכְנֹסוּ הַמִּזְבֵּחַ עַל מְכוֹנֹתָיו כִּי בָאִימָה עָלֵיהֶם מַעֲמֵי הָאֲרָצוֹת וַיַּעֲלוּ עָלָיו עֹלוֹת לַה' עֹלוֹת לְבַקֵּר וְלָעֶרֶב. וַיַּעֲשׂוּ אֶת חַג הַסְּכוּת פְּתוּב וְעֵלַת יוֹם בְּיוֹם בְּמִסְפָּר כְּמִשְׁפַּט דְּבַר יוֹם בְּיוֹמוֹ. וְאַחֲרֵי כֵן עֵלַת תְּמִיד וְלִחְדָּשִׁים וְלִכְל מוֹעֲדֵי ה' הַמְקֻדָּשִׁים וְלִכְל מַתְנַדֵּב נִדְבָה לַה'. מִיּוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הִחֲלוּ לְהַעֲלוֹת עֹלוֹת לַה' וְהֵיכַל ה' לֹא יָסַד...⁸

בראש החודש השביעי מגיעים כל העם מערי יהודה אל ירושלים. שבי ציון הראשונים עוד זוכרים את ירושלים עיר המקדש והדבר הראשון שהם עושים עם חזרתם הוא בניית המזבח וחידוש הקרבת קרבנות. הקרבנות הם מוקד העבודה הדתית - הן בעולת התמיד היומיומית והן במועדים המקודשים - והדרך לחגוג את סוכות היא להקריב את פרי החג, כמצווה בתורה. אמנם, בשלב זה "מקריבים אף על פי שאין בית", שכן, עוד לא נבנה בית המקדש. בהמשך הפסוקים מתואר כיצד, כחצי שנה לאחר מכן מתחילים בבניין המקדש, ובמעמד מרגש, בהובלת הכוהנים והלויים מייסדים שבי ציון את היכל ה'. כ-50 שנה לאחר החורבן, כאשר ישנם עוד אנשים שזוכרים את הבית הראשון ואת נוראות החורבן, עם ישראל שב לארצו ומתחיל לבנות את בית ה'. הכוהנים והלויים מנצחים בכלי נגינה על שירת ההלל ולצד ההתרגשות, עומדים הזקנים שראו את הבית הראשון ובוכים. כאשר הם עומדים על הר המוריה להקים את המזבח, הם מסתכלים דרומה ורואים את

⁸ עזרא ב, ע - ג, ו.

חורבות העיר וחומותיה⁹, ונזכרים בירושלים הבנויה, הרחבה והמפוארת. על אף הנס וההתפעמות שבחזרה לירושלים, מדובר בצל חיוור לממלכת בית דוד ולבית הראשון. תרועות השמחה מתערבבות ביללות הבכי והקול נשמע למרחוק¹⁰.

האסיפה בימי עזרא

כמעט מאה שנה לאחר הצהרת כורש עולים לירושלים עזרא הכהן הסופר¹¹ (458 לפני הספירה) ונחמיה (445 לפני הספירה)¹². אין כמעט תיאור של תקופת הביניים הארוכה הזו, וניתן רק לשער שהמצב נותר כשהיה: פחות יהודה מיושבת ביהודים סביב המקדש, בו מוקרבים קרבנות, כאשר איזמים פנימיים וחיצוניים (צרי יהודה ובנימין) לא מאפשרים צמיחה ושגשוג של ממש¹³.

עליות עזרא ונחמיה מזרימות דם חדש בעורקי ירושלים. עזרא ונחמיה מגיעים עם רצון להפיח חיים חדשים ביהודה ועל פועלם (גירוש הנשים הנוכריות, בניית החומה, כריתת האמנה) נכתב רבות. בדברים הבאים ברצוני

⁹ כאשר נחמיה מגיע לירושלים (כמעט מאה שנים מאוחר יותר, להלן) ומחליט לבנות מחדש את החומות, הוא מתאר את מצבה של העיר כך: "ואהי שובר בחומות ירושלים אשר הם פרוצים ושעריה אוכלו באש... ירושלים חרבה ושעריה נצתו באש" (נחמיה ב, יג-יז). בשטחי חפירה E-G בעיר דוד ניתן לראות שרידי בתים מתקופת בית ראשון ועל גביהם את חומת נחמיה. את עיקרי המידע על הממצא הארכיאולוגי ניתן למצוא באלבום שהכין אהרון הורביץ, מגלים את עיר דוד, מסע אל הראשית, הוצאת מגלי"ם, המכון הגבוה ללימודי ירושלים.

¹⁰ ראוי לציין שבניית הבית השני לא הושלמה במעמד זה. הבנייה התעכבה כעשרים שנה (ביקורת על כך ניתן למצוא בספר חגי), והושלמה בימי דריווש בשנת 516 לפני הספירה, שבעים שנה אחרי חורבן הבית הראשון.

¹¹ על משמעות התואר "סופר" נאמרו פרשנויות רבות - החל ב"סופר אותיות" התורה וכלה בסופר כתואר של מעמדו באימפריה הפרסית. בפסוקים הכינוי ניתן לו על שם שליטתו בתורה - "והוא סופר מהיר בתורת משה" (עזרא ז, ו), "סופר דברי מצוות ה' וחוקיו על ישראל" (שם, יא).

¹² ישנן מחלוקות על השנים המדויקות בהן הם עולים ועל אופיין של עליות אלו. סקירה של הדעות המרכזיות מצויה בספרו של שטרן (לעיל הערה 2).

¹³ כך מתאר זאת קלוזנר, בימי בית שני: מחקרים בהיסטוריה של הבית השני, 1954.

לגעת בסיפור אחד המהווה בעיני את נקודת המפנה המרכזית של עזרא ומסמן אותו כיוורשו של משה - סיפור האסיפה בשער המים:

וַיֵּשְׁבוּ הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְהַשּׁוֹעֲרִים וְהַמְשַׁרְרִים וּמִן הָעָם וְהַנְּתִינִים וְכָל יִשְׂרָאֵל בְּעָרֵיהֶם וַיַּגֵּעַ הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעָרֵיהֶם.

וַיֵּאָסְפוּ כָּל הָעָם כְּאִישׁ אֶחָד אֶל הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר הַמַּיִם וַיֹּאמְרוּ לְעֹזְרָא הַסֹּפֵר לְהַבִּיא אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה מִשָּׁה אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת יִשְׂרָאֵל. וַיָּבִיֵא עֹזְרָא הַכֹּהֵן אֶת הַתּוֹרָה לִפְנֵי הַקָּהָל מֵאִישׁ וְעַד אִשָּׁה וְכָל מִבֵּין לְשֹׁמֵעַ בַּיּוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי. וַיִּקְרָא בּוֹ לִפְנֵי הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר הַמַּיִם מִן הָאוֹר עַד מִחְצִית הַיּוֹם נֹגֵד הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׁים וְהַמְּבִינִים וְאֲזַנֵּי כָּל הָעָם אֶל סֵפֶר הַתּוֹרָה. וַיַּעֲמֵד עֹזְרָא הַסֹּפֵר עַל מַגְדָּל עֵץ אֲשֶׁר עָשׂוּ לְדָבָר...¹⁴

וַיִּפְתַּח עֹזְרָא הַסֹּפֵר לְעֵינֵי כָּל הָעָם כִּי מַעַל כָּל הָעָם הָיָה וּכְפָתְחוּ עֲמָדוֹ כָּל הָעָם. וַיְבָרֶךְ עֹזְרָא אֶת ה' הָא-לֵהִים הַגְּדוֹל וַיַּעֲנוּ כָּל הָעָם אָמֵן אָמֵן בְּמַעַל יְדֵיהֶם וַיִּקְדּוּ וַיִּשְׁתַּחֲוּ לַה' אַפְּסִים אֲרָצָה... וְהַלְוִיִּם מְבִינִים אֶת הָעָם לַתּוֹרָה וְהָעָם עַל עַמְדָם. וַיִּקְרָאוּ בַסֹּפֵר בַּתּוֹרָה הָא-לֵהִים מִפְּרֵשׁ וְשׁוֹם שֶׁכֵּל וַיְבִינּוּ בַמִּקְרָא.

וַיֹּאמֶר נְחֻמְיָה הוּא הַתְּרַשְׁתָּא וְעֹזְרָא הַכֹּהֵן הַסֹּפֵר וְהַלְוִיִּם הַמְּבִינִים אֶת הָעָם לְכָל הָעָם הַיּוֹם קֹדֶשׁ הוּא לַה' א-לֵהִיכֶם אֶל תַּתְּאָבְלוּ וְאֶל תִּכְבּוּ כִּי בּוֹכִים כָּל הָעָם כְּשִׁמְעֵם אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה. וַיֹּאמֶר לָהֶם לְכוּ אֲכַלּוּ מִשְׁמָנִים וּשְׁתוּ מִמִּתְקִים וּשְׁלְחוּ מְנוֹת לְאִין נְכוֹן לוֹ כִּי קֹדֶשׁ הַיּוֹם לְאֲדִינֵינוּ וְאֶל תַּעֲצְבוּ כִּי חֲדוֹת ה' הִיא מְעַזְכֶם. וְהַלְוִיִּם מְחַשִּׂים לְכָל הָעָם לֵאמֹר הַסּוֹ כִּי הַיּוֹם קֹדֶשׁ וְאֶל תַּעֲצְבוּ. וַיִּלְכוּ כָּל הָעָם לֶאֱכֹל וּלְשִׁתּוֹת וּלְשַׁלַּח מְנוֹת וּלְעֲשׂוֹת שְׂמֵחָה גְדוֹלָה כִּי הִבִּינוּ בְּדָבָרִים אֲשֶׁר הוֹדִיעוּ לָהֶם.¹⁴

כבר בקריאה ראשונית לא ניתן להתעלם מהדמיון לפרק ג' בעזרא שהובא לעיל¹⁵. ההיאספות בראש החודש השביעי מערי יהודה אל ירושלים מתוארת

¹⁴ נחמיה ז, עב - ח, יב.

¹⁵ תוך כדי כתיבת המאמר ראיתי שאת ההשוואה בין פרק ג' בעזרא אותו הבאתי לעיל לבין פרק ח' בנחמיה להלן עשה לאחרונה חזי כהן, המהפכה הרוחנית של עזרא ובני דורו, בית מקרא נד, א, תשס"ט, במאמרו הוא עומד בהרחבה על הדמיון בין שני הפרקים ועל חשיבותו של העם במהפיכה הרוחנית. רצון העם הוא שמביא להוצאת התורה לרשות הרבים. שמחתי מאוד לקרוא את ההשוואה, ההכרחית בעיני, ואת העמידה על מרכזיותו של

באותן מילים בדיוק, וגם במעמד זה ישנו ערכוב בין עצב לשמחה. אולם יחד עם הדמיון ניתן להצביע על שוני רב. בעוד שבראשית שיבת ציון הקמת המזבח והקרבת הקורבנות הם המוקד והמובילים הם הכוהנים והלוויים, בתקופת עזרא אין זכר למקדש או למזבח¹⁶. התורה עומדת במרכז האסיפה ומודגשת השותפות של כל העם לאורך המעמד. בנוסף, בראשית שיבת ציון השמחה והעצב כרוכים זה בזה. לעומת זאת, בתקופת עזרא אנו מוצאים מגמה הפוכה: בתחילה נעצב העם בשל ההבנה של דברי התורה (וכנראה של חוסר קיומם במשך שנים), אך עזרא ונחמיה משתיקים אותם ומסבירים להם שעליהם לשמוח בדברי ה' ובאפשרות לקיימם מעתה והלאה. העם מבין זאת, ופורצת שמחה גדולה.

כמו בראשית שיבת ציון, גם למעמד בתקופת עזרא יש המשך:

וּבַיּוֹם הַשְּׁנִי נֶאֱסָפוּ רְאֵשֵׁי הָאֲבוֹת לְכָל הָעָם הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם אֶל עֶזְרָא
הַסֹּפֵר וְלְהַשְׁפִּיל אֶל דְּבַרֵי הַתּוֹרָה. וַיִּמְצְאוּ כְּתוּב בַּתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוָּה ה'
בְּיַד מֹשֶׁה אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּסֻכּוֹת בְּחַג בְּחַדָּשׁ הַשְּׁבִיעִי. וְאֲשֶׁר
יִשְׁמִיעוּ וַיַּעֲבִירוּ קוֹל בְּכָל עֲרִיָּהֶם וּבִירוּשָׁלַם לֵאמֹר צָאוּ הָהָר וְהִבִּיאוּ
עָלַי וַיֵּת וְעָלַי עֵץ שֶׁמֶן וְעָלַי הַדָּס וְעָלַי תְּמָרִים וְעָלַי עֵץ עֵבֶת לַעֲשׂוֹת
סֻכַּת כְּכַתוּב.

וַיִּצְאוּ הָעָם וַיְבִיאוּ וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם סֻכּוֹת אִישׁ עַל גִּגּוֹ וּבַחֲצוֹתֵיהֶם
וּבַחֲצֵרוֹת בֵּית הָא-לֵהִים וּבַרְחוֹב שְׁעַר הַמִּיָּם וּבַרְחוֹב שְׁעַר אֶפְרָיִם.
וַיַּעֲשׂוּ כָל הַקְּהָל הַשְּׁבִיִּים מִן הַשְּׁבִי סֻכּוֹת וַיָּשְׁבוּ בְּסֻכּוֹת כִּי לֹא עָשׂוּ
מִיָּמֵי יִשׁוּעַ בֶּן נֻנְיָ כֵּן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַד הַיּוֹם הַהוּא וַתְּהִי שִׂמְחָה גְּדוֹלָה
מְאֹד. וַיִּקְרָא בְּסֹפֵר תּוֹרַת הָא-לֵהִים יוֹם בְּיוֹם מִן הַיּוֹם הַרְאִשׁוֹן עַד
הַיּוֹם הָאַחֲרוֹן וַיַּעֲשׂוּ חֵג שִׁבְעַת יָמִים וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי עֲצֵרַת כְּמִשְׁפָּט.¹⁷

התיאור של חג הסוכות משקף אולי בצורה החדה ביותר את ההבדל בין שני המעמדות: בעוד בראשית שיבת ציון נחגג החג בהקרבת קורבנות, בתקופת

הפרק. בדברים הבאים ארצה להוסיף תובנות על שני הפנים השונים של המעמד ועל תפקידו של עזרא במהפכה הזו.

¹⁶ באסיפה. כמובן שהמקדש עומד על תילו ומוקרבים בו קורבנות כפי שמתואר למשל בעליית עזרא, עזרא ח, לה.

¹⁷ נחמיה ח, יג - יח.

עזרא יוצאים כל העם ובונים לעצמם סוכות. העם החוזר מהשבי, שב לארצו ולעירו, ויושב בסוכות. הפסוק הזה הוא אולי החותמת של שיבת ציון - מהשביה לשיבה.

ניתן לראות שבתקופת עזרא מתרחשת מהפכה רוחנית - ספר התורה יוצא אל העם, וכל העם שותף בעבודת ה' איש איש במקומו. קריאה מדויקת יותר בפסוקים תאפשר לעמוד על שני המרכיבים של מהפכה זו.

קריאת תורה ותלמוד תורה

סיפור המעמד בשער המים מחולק לשני חלקים הן מבחינת סדר הזמנים (היום הראשון והיום השני) והן מבחינת התכנים. ביום הראשון מתוארת קריאה טקסית בתורה. עזרא עומד על מגדל עץ וקורא לפני כל העם. לעומת זאת, ביום השני עיקר הקריאה בתורה היא לצורך לימוד ופירוש שלה. ראשי האבות מתאספים "להשכיל אל דברי התורה".

הקריאה הטקסית

הבסיס לקריאה טקסית בתורה מצוי כבר במצוות 'הקהל' המתוארת בספר דברים¹⁸:

וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת וַיִּתְּנָהּ אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי הַנְּשָׂאִים אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' וְאֵל כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל. וַיִּצְוּ מֹשֶׁה אוֹתָם לֵאמֹר מִקֵּץ שִׁבְעֵי שָׁנִים בְּמַעַד שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה בְּחַג הַסֻּכּוֹת. בָּבוֹא כָּל יִשְׂרָאֵל לְרִאֲוֹת אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר תִּקְרָא אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֹגֵד כָּל יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם. הִקְהַל אֶת הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׂים וְהַטָּף וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וְלְמַעַן יִלְמְדוּ וַיִּרְאוּ אֶת ה' אֱ-לֹהֵיכֶם וְשָׁמְרוּ לְעֲשׂוֹת אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת. וּבְנִיחָם אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ יִשְׁמְעוּ

¹⁸ לא כאן המקום לעסוק בשאלת הזיהוי של כתיבת ספר דברים. גם במציאת ספר התורה על ידי יאשיהו (להלן) וגם כאן רצו חוקרים לזהות את ספר התורה עם ספר דברים דווקא, ואכמ"ל.

וְלִמְדוֹ לִירְאָה אֶת ה' אֶל־לֵהִיכֶם כָּל הַיָּמִים אֲשֶׁר אַתֶּם חַיִּים עַל הָאָדָמָה
אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.¹⁹

מעמד 'הקהל' זה מתרחש אחת לשבע שנים, ומטרתו לדאוג להעברת הברית מדור לדור. גם "בניהם אשר לא ידעו" מצטרפים אל הברית ולומדים ליראה את ה'. היכן נמצא ספר התורה בכל אותן שבע שנים בין מעמד למעמד?

באותו פרק בדברים אנו מוצאים את הציווי להניח את הספר בארון הברית, והספר יהיה ל"עד". ספר התורה המקודש הוא בעצם עדות לברית בין ישראל לקב"ה, והוא מלווה את העם בכל מסעותיהם. כשארון הברית יוצא לפני העם - למשל בכניסה לארץ (יהושע ג); כאשר הוא נשבה בידי פלשתים (שמואל א, ד); או כאשר דוד מעלה אותו לירושלים (שמואל ב, ו) - הוא טומן בחובו את ספר התורה - את אותה ברית בין ה' לעם. אולם נראה, שבשלב כלשהו הופסק מעמד הקהל והספר המונח בארון הברית נהפך לחפצי שמים, לאובייקט מקודש, ללא מגע עם התכנים הכתובים בו.

בציווי על מעמד הקהל מודגש שהכהנים והלווים הם הממונים על שמירת התורה בארון הברית. נראה שהכהנים שמרו על הארון, אך לא על התורה. כך מתגלה התורה מחדש בתקופת המלך יאשיהו במקדש:

וַיֵּאמֶר חִלְקִיָּהוּ הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל עַל שְׁפָן הַסֹּפֵר סֵפֶר הַתּוֹרָה מְצֹאֵתִי בְּבַיִת
ה' וַיִּתֵּן חִלְקִיָּהוּ אֶת הַסֵּפֶר אֶל שְׁפָן וַיִּקְרָאֵהוּ.²⁰

גם יאשיהו, לאור מציאת הספר, מקהיל את ישראל וקורא באוזניהם את התורה:

וַיַּעַל הַמֶּלֶךְ בֵּית ה' וְכָל אִישׁ יְהוּדָה וְכָל יִשְׂרָאֵל וְיִרְוֹשָׁלַם אִתּוֹ וְהַכֹּהֲנִים
וְהַנְּבִיאִים וְכָל הָעָם לְמִקְטָן וְעַד גָּדוֹל וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵיהֶם אֶת כָּל דְּבָרֵי
סֵפֶר הַבְּרִית הַנִּמְצָא בְּבַיִת ה'.²¹

¹⁹ דברים לא, ט-יג.

²⁰ מלכים ב, כח, ח.

²¹ שם כג, ב.

בנוסף הוא מנסה להוביל התעוררות רוחנית הכוללת בעיקר את ביעור העבודה הזרה מהמקדש ומכל רחבי הארץ, הריסת הבמות ועשיית הפסח²². אם כן, כבר לפני עזרא אנו מוצאים ציווי על קריאה טקסית בתורה כחידוש הברית, ועדות לכיצוע של קריאה זו בתקופת יאשיהו. לאור זאת, מהו החידוש של עזרא?

ישנם כמה הבדלים בין המעמד המתואר בספר עזרא לבין הציווי בספר דברים והמעמד מתקופת יאשיהו²³ בדברים הבאים אדגיש היבט אחד מרכזי בעיני. בספר דברים מדובר על מעמד חגיגי פעם בשבע שנים, ובדומה לכך בספר יאשיהו ישנו מעמד חד פעמי שלא מתפתח לקשר קבוע של העם אל התורה. אצל עזרא, לעומת זאת, ישנה תדירות גבוהה של הקריאה:

וַיִּקְרָא בְּסֵפֶר תּוֹרַת הָאֱ-לֹהִים יוֹם בְּיוֹם מִן הַיּוֹם הָרִאשׁוֹן עַד הַיּוֹם הָאַחֲרֹן.

עזרא לא מסתפק במעמד האסיפה ביום הראשון של החודש השביעי, אלא מנחיל קריאה יום-יומית לאורך כל חג הסוכות. חז"ל עמדו על תהליך זה וייחסו לעזרא את תקנת הקריאה בתורה:

עזרא תיקן להם לישראל שיהו קורין בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה.²⁴

לא ניתן לשמור על הברית בטקס חד פעמי, רב רושם ככל שיהיה, פעם בשבע שנים. חידוש מתמיד של הברית וקשר לספר התורה צריכים ללוות את האדם הפשוט באופן קבוע ותכוף על מנת שיזכור את דברי הברית. ניתן אולי להבין שהקריאה הטקסית הקודמת כללה דווקא את עיקר דברי הברית - את הברכות

²² על המהפכה הדתית בתקופת יאשיהו כתב אבי מורי, הרב בני לאו, בספר ירמיהו, גורלו של חוזה, שיורד לדפוס בקרוב. שם הוא מראה כיצד ההתעוררות של יאשיהו לתיקון לא מחלחלת לכל שדרות החברה, ובעצם קורסת סופית עם מותו של יאשיהו.

²³ השוואה תמציתית בין שני סיפורי מציאת התורה (יאשיהו ועזרא) ניתן למצוא אצל ח' כהן, לעיל הערה 4. בהתאם לכל המאמר שלו, הוא מצביע על ההבדל במעורבות העם כהבדל הבולט בין הסיפורים.

²⁴ מסכתות קטנות, מסכת סופרים י, א; וכן גם במכלול עשר התקנות שתיקן עזרא, בבלי בבא קמא פב ע"א.

והקללות (מה שגרם לשומעים לבכות), ועזרא הרחיב את הקריאה לכל ספר התורה. הד לרעיון זה ניתן למצוא בברייתא אחרת:

תניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר: עזרא תיקן להן לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת, ושכמשה תורה קודם ראש השנה.²⁵

לקריאת הברכות והקללות ישנם מועדים קבועים - עצרת וראש השנה. מועדים אלו הם מועדים של חידוש הברית עצמה, כפי שעשה גם עזרא בראש השנה. אולם, מעבר לכך, ישנה גם קריאה קבועה לאורך כל השנה. זהו אולי חידושו הראשון של עזרא.²⁶

לימוד התורה

גם ללימוד התורה ניתן למצוא שורשים מוקדמים. כך למשל בציווי ליהושע:

לֹא יָמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ וְהִגִּיתָ בוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה לְמַעַן תִּשְׁמַר לַעֲשׂוֹת כְּכֹל הַכְּתוּב בוֹ כִּי אַז תִּצְלִיחַ אֶת דְּרָכְךָ וְאַז תִּשְׁפִּיל.²⁷

מטרת ציווי זה היא לחזור ולעסוק בדברי התורה על מנת לזכור את הברית וללכת בדרכי ה'. מקור ראשוני אף יותר מצוי בפרשיות קריאת שמע (דברים ו ו-יא), בפסוקים שהובאו כמקור למצוות תלמוד תורה במספר מקומות בבבלי.²⁸

אולם בהיבט זה נראה שעזרא מחדש חידוש מהפכני בתולדות ישראל. שלא כמו שינון הברית וזכירתה במקורות הקדומים, נראה שאצל עזרא מתרחש

²⁵ בבלי מגילה לא ע"ב.

²⁶ מעניין לשים לב שהמשניות העוסקות בתקנת קריאת התורה נמצאות במסכת מגילה, ומהוות כחצי מהמסכת. לעניות דעתי מדובר בהבנה שמגילת אסתר קשורה קשר הדוק לתקנות עזרא. שני הדברים הם תגובות לסיומה של הנבואה, והם נותנים אפשרות לעבודת ה' בעולם נטול מקדש ונטול נבואה ואכמ"ל.

²⁷ יהושע א, ח.

²⁸ למשל בקידושין כט ע"ב - ל ע"ב, בסוגייה ארוכה ומפורסמת על החיוב בלימוד התורה.

תהליך של לימוד ודרישה המהווה את היסודות לתורה שבעל פה, במובן של לימוד דבר ה' באמצעות עיון בספר התורה²⁹:

וּבַיּוֹם הַשְּׁנִי נֶאֱסָפוּ רְאֵשֵׁי הָאֲבוֹת לְכָל הָעַם הַפְּהֻנִים וְהַלְוִיִּם אֶל עֶזְרָא הַסֹּפֵר וְלְהַשְׁכִּיל אֶל דְּבַרֵי הַתּוֹרָה.

השכלה זו אל דברי התורה, הנעשית על ידי האליטה הרוחנית של העם, מובילה לעשיית הסוכות הפרטית של כל אחד ואחד. זוהי אולי עוצמתה של תורה שבעל פה - מחד - היא מובילה להתחדשותה של התורה. במקרה זה - לחידוש הסוכות שלא נעשו מאז ימות יהושע בן נון. מאידך - הכל כתוב. עזרא לא ממציא שום דבר, אלא רק קורא בעיון על פי כלי ההבנה שלו ושל ראשי העם. כיום, אנו רגילים לאופן כזה של חיפוש אחרי דבר ה', אך נראה שבתקופת עזרא זה לא היה מובן מאליו. עד תקופה זו היו הכהנים במקדש עושי דבר ה', והנביאים הביאו לעם את דרישותיו של האל מהם דרך מפגש ישיר איתו. עזרא מגיע בתום תקופת הנבואה (המסתיימת בנביאים האחרונים - חגי זכריה ומלאכי³⁰) ומחפש דרכים חדשות לשמוע את קול ה'. ההבנה שעזרא יוצר חוליה הממשיכה בעצם את מסורת הנביאים בהעדר נבואה מצויה בתוספתא:

משמתו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי פסקה רוח הקודש מישראל ואע"פ כן היו משמיעין להן על בת קול מעשה שנתכנסו חכמים לעליית בית גוריה ביריחו ויצתה בת קול ואמרה להן יש כן אדם בניכם שראוי לרוח הקדש אלא שאין דורו זכיי לכך נתנו

²⁹ אביה הכהן, במספר מאמרים (למשל על פרשת כי תבוא: <http://www.kipa.co.il/tekoa/show.asp?id=34419>, על ר' צדוק ותורה שבעל פה: <http://www.ykd.co.il/hebrew/shiurim/Aviya/zadok.htm>) נועץ את ראשיתה של התורה שבעל פה בספר דברים, הוא ספר תורת משה הדורש את דברי ה' אליו. כחלק מהבנה זו הוא גם נועץ את התמקדות היהדות בתורה ובלמודה כתהליך שיוך של דבר ה' לכל העם בספר דברים ובדמותו של משה.

³⁰ אמנם נזכרים נביאים אצל נחמיה (ו, ז), אך אנו לא שומעים על נביא מסוים המדבר בשם ה'. המעבר מנבואה לחכמה מבואר בבבלי בבא בתרא יב ע"א, אך שם הוא מתרחש מחורבן הבית. מסורות על המשך חלקי של הנבואה כל ימי בית שני ניתן למצוא בהמשך הפרק בתוספתא להלן, בהלכות העוסקות בשמעון הצדיק. תיאור של המעבר הזה נמצא אצל אבי מורי, הרב בני לאו, חכמים א' - ימי בית שני, ידיעות אחרונות 2006.

עיניהם בהלל הזקן וכשמת אמרו עליו הא עניו הא חסיד תלמידו של עזרא.³¹

הלל הוא תלמידו של עזרא דווקא. הוא מביא דרכים חדשות למציאת דבר ה',³²:

דאמר ריש לקיש: הריני כפרת רבי חייה ובניו. שבתחלה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה, חזרה ונשתכחה עלו רבי חייה ובניו ויסדה.³³

עזרא, אם כן, מוביל תהליך חדש של דרישה אל דברי התורה. ההתגלות מצויה בספר ומתוכו ניתן לדלות את דבר ה'. מהפכה זו קושרת בין עזרא למשה רבינו. משה עולה להר סיני ומוריד בידו תורה. מכאן והלאה קיימת אפשרות להתגלות, לשמוע את קול ה' בעולם. עזרא ממשיך זאת בהורדת תורה בפעם השנייה - בהבאתה אל הרחוב ובהצבתה כמקור לימוד ועיון.

חלק משמעותי במהפכת התורה שבעל הזו הוא האפשרות של כל אדם (ולא רק כהן או נביא) להיות חלק ממנה. ה"משך חכמה" (ר' מאיר שמחה מדווינסק) עומד על כך בפירושו לפרשת הקהל בדברים:

ויתנה אל הכהנים בני לוי. בירושלמי סוף פרק א דיבמות (הלכה ו): ראה (רבי דוסא בן הרכינס) את ר' אלעזר בן עזריה וקרא עליו (תהלים לז, כה) "נער הייתי (גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם)", מכירו אני שהוא דור עשירי לעזרא ועיניו דמיין לדידיה (עכ"ל).

הוא מביא את המדרש המחבר בין ר' אלעזר בן עזריה לעזרא, ופונה לבאר את מהות החיבור:

³¹ תוספתא סוכה (ליברמן) יג, ג.

³² בסיפור על עליית הלל ומפגשו עם בני בתירא (בבלי פסחים סו ע"א ובמקבילות) ניתן לראות היטב כיצד הלל מביא דרכי לימוד חדשות לתורה, יחד עם הזיקה למסורת של "שני גדולי הדור" התואמת את נבואת ישראל - "אם אינם נביאים - בני נביאים הם". ניתוח של הסיפור ומקבילותיו, והפניות למחקר עליו אצל אבי מורי, לעיל הערה 19.

³³ בבלי סוכה כ ע"א.

הענין, כי מצאנו בעזרא ששינה הכתב. והוא כי באמת יאות לפי משפטי התורה אשר התורה תהא מסורה ביד הכהנים הלויים, והזקנים אשר יש בהם כל מכמני השלמות, והפרושים היושבים בירושלים. וכל מי שנדבו לבו להתקרב אל התורה יבא לירושלים, כמו שמצאנו בר' אליעזר בן הורקנוס. והיו הישיבות הגדולות אשר נקבצו כל הראוי בהן לפי חכמת בינתם...

ומפני זה היה התורה כתובה בכתב עברי, למען לא ילמד מי שאינו ראוי, ויהיה כזורק אבן למרקוליס, ולא ירהב הנער בזקן לאמר: גם אנכי הרואה ויודע סתרי החכמה כמוך.

התורה בראשיתה נמסרה דווקא לחכמים היושבים בירושלים, לכהנים וללויים, ולא לכל אדם. עד שבא עזרא:

אמנם עזרא ראה בזמנו לפי פזור ישראל בעמים והשכח מאתם עקרי תורה [כאשר מצאנו בנחמיה ובדברי הימים] ונסתם החזון ובטלו הרואים באספקלריא המאירה, יותר נאות לכתבה בלשון מובן לכל הרוצה לדעת, "וחכמות בחוץ תרונה" (משלי א, כ)...

והפליגו חז"ל זה עד כי אמרו (סנהדרין כא, ב) ראוי היה עזרא להינתן תורה על ידו כמו על ידי משה...

וכן מצאנו ענין כזה לרבי אלעזר בן עזריה, שרבן גמליאל הנשיא היה בדעתו לסתום כל דבר המקובל ולבלי לפרש טעמו, כאשר מצאנו לו בכמה מקומות "מקובל אני מאבותי". וכן שלא לקבל רק הנאות להגיע אל מטרת השלמות ולמעט התלמידים, וכל מי שאין תוכו כבדו - אל יכנס (ברכות כה, א). לא כן ראב"ע, מצאנו לו שמיד שישב בנשיאות אמר: כל הרוצה לכנוס יבא ויכנס, ואיתוספו ארבע מאות ספסלי בבי מדרשא (ברכות שם)...

בהבטה אל הנהגת הכלל - הוא דומה להנהגת עזרא הסופר, ונכון³⁴.

קבלת התורה שלנו

שני התהליכים שתיארנו לעיל מוצאים את ביטויים בחיים שלנו ולשניהם נודע צורך חשוב: מחד, לימוד בלבד עלול להוביל לניתוק מהברית, מקבלת התורה כהתרחשות בין הקב"ה לאדם. מאידך - קריאה בלבד עשויה למנוע

³⁴משך חכמה דברים לא, ט.

מהתורה למצוא ביטוי ממשי בעולם, לעצור את התפתחותה ולשתק אותה. תקנת עזרא מאפשרת לנו לחדש את הברית של התורה שבכתב באופן קבוע וללמוד ולהביא את דבר ה' המתחדש בתורה שבעל פה. הזוהר עמד על שני היבטים אלו של ההתקשרות לתורה:

רזא דס"ת ביומא דא הא אוקמוה, תנינן כתיב (נחמיה ח) "ויקראו בספר תורת הא-להים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא" והא אוקמוה רזא דאינון פסוקי טעמי ומסורת וכל אינון דיוקין (נ"א תקונין) ורזין עלאין כלא אתמסר למשה מסיני, אי בכל הני דיוקין אתמסר אורייתא למשה, ספר תורה דאיהו בכל אינון קדושאן אמאי איהו חסר מכל הני תקונין ורזין דאתמסרו ליה למשה באורייתא?

[תרגום: סוד ספר התורה ביום זה (שבת) הרי העמדנו. שנינו כתוב: (נחמיה ח) "ויקראו בספר תורת הא-להים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא" והרי העמדנו הסוד שאלו חילוקי הטעמים, המסורות וכל אותם דיוקים (נ"א: קישוטים) והסודות העליונים - הכל נמסר למשה מסיני. אם בכל אלו הדיוקים נמסרה התורה למשה, ספר תורה שהוא בכל אלו הקדושות, למה הוא חסר את כל אותם קישוטים וסודות שנמסרו למשה בתורה?³⁵

על פי הזוהר, לא מובן מדוע ספר התורה חסר את כל ה"קישוטים" המורים כיצד קוראים אותו. הרי התורה נתנה יחד עם כל אותם סודות התלויים בה, יחד עם כל התכנים המובנים ממנה, ואילו ספר התורה "ערום" ולא מביא לידי ביטוי את העושר הצפון בו. תשובתו של הזוהר מדהימה. ספר התורה הוא תורה שבכתב. הוא המסד והגרעין הראשוני של כל העושר הטמון בתורה. אולם דברי התורה המלאים טמונים בשכינה, ומתגלים רק כאשר הספר נקרא בכל דיוקיו בקהל. אז מתרחש המפגש של התורה שבכתב עם התורה שבעל פה. תהליך זה מתרחש בכל שבת ושבת בעת הקריאה בתורה,

³⁵ זוהר פרשת ויקהל-רה-רו.

ובכל יום ויום בלימוד התורה. כאשר עזרא מתקן את הקריאה בתורה ואת לימודה הוא מוביל למפגש זה, המחדש ומוריד לעולם תורה חדשה³⁶.

לאור הדברים האלה נוכל לסיים בתוספתא בה פתחנו:

ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה.

ואולי להוסיף ולומר - ראוי היה עזרא, שניתנה תורה על ידו, כפי שניתנה למשה.³⁷

³⁶ הזוהר מאריך בתיאור המשמעות של מפגש זה, ומרחיב על ראיית הקריאה בתורה בבית הכנסת כמעמד הר סיני מחודש, ואין כאן המקום להרחיב בפירוש הדברים. אנקדוטה מעניינת בהקשר זה היא קריאתו של ר' שמעון בהמשך הזוהר שם (בתרגום): "בשעה שמוציאים ספר תורה בציבור לקרוא בו, נפתחים שערי השמים של רחמים ומעוררים את האהבה למעלה וצריך אדם לומר כך: "ברוך שמיא דמרי עלמא...".

³⁷ הערה בשולי הדברים: הדברים נכתבו בעקבות לימוד של בית המדרש השיעורי של שיעור ו', המתקיים פעם בשבועיים, ללא קשר לדיונים שצפו בישיבה בתקופה האחרונה, אולם נראה לי שהדברים רלוונטיים מאוד לדיונים אלו. הרב רא"ם חוזר בדבריו פעמים רבות על הבנה של הקשר בין התורה שבכתב לתורה שבעל פה, והבנת כוחה של התורה שבעל פה בחיים שלנו. בעיני חשיבות הלימוד, הן בפשט הפסוקים והן בדברי חז"ל עליהם, בכך שמוצגת כאן הסתכלות על ראשית הדברים, הסתכלות המאפשרת ליצור ולחדש בתורה בלי לאבד את הקשר אל המקור, אל דבר ה'. אין בדברים הללו פיתרון עקרוני ובוודאי שלא הדגמה מעשית לאופן בו באים הדברים לידי ביטוי, אך נדמה לי שלימוד העיון בישיבה מצליח פעמים רבות לתת הצצה לאפשרות לתחייה של תורה שבעל פה. מה שרציתי לבטא בדברים כאן הוא ההבנה של הצורך בשני הפנים הללו על מנת להתקשר לתורה.